

Revisiting the Ideals of Justice and Legalism in the Thought of Nazem al-Islam Kermani

Mohsen Parvish¹

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran.
(Corresponding Author) Email: mohsen.parvish@uma.ac.ir

Article Info

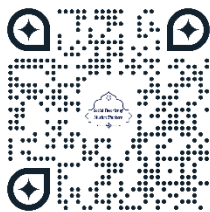
Article type:
Research Article

Article history:
Received: 10 July 2025
Received in revised form: 23
October 2025
Accepted: 06 November 2025
Published online: 21 March
2026

Keywords:
Constitutional Revolution;
Legalism; Nazem al-Islam
Kermani; Tarikh-e Bidari-ye
Iraniyan; Justice-seeking.

ABSTRACT

The Iranian Constitutional Revolution was not only a fundamental transformation in the political and social history of modern Iran but also a profound reflection of two central popular ideals: justice-seeking and legalism. Employing a qualitative thematic analysis methodology, this study examines how these two concepts are interpreted and articulated in Nazem al-Islam Kermani's work, *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*. The research data were collected through a careful and systematic reading of the text. The findings indicate that Nazem al-Islam viewed justice-seeking not merely as the driving force behind the Constitutional Movement and a natural reaction to Qajar tyranny, but as a comprehensive societal demand. Conversely, he presents legalism as the essential framework for achieving sustainable justice and establishing a modern political system grounded in national sovereignty. His perspective is shaped by his intellectual background, particularly his religious beliefs and lived experience of the Constitutional events, leading him to legitimize these principles not only from a political standpoint but also within ethical and Islamic jurisprudential frameworks. A comparison of Nazem al-Islam's thought with that of his contemporaries reveals that, while sharing overarching ideals, he adopts a distinctive approach characterized by a synthesis of modern rationality and a strong emphasis on the people as the primary agents of change. By focusing on Nazem al-Islam's narrative, this study demonstrates how justice-seeking and legalism emerged as central pillars of his intellectual framework in analyzing the Constitutional Revolution and how his ideas occupy a unique position among contemporary intellectual currents.

Cite this article: Parvish, M. (2026). Revisiting the Ideals of Justice and Legalism in the Thought of Nazem al-Islam Kermani. *Social Theories of Muslim Thinkers*, 16(1); 93-107.
<https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

© Author(s) retain the copyright.

Publisher: University of Tehran Press.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

Introduction

The Iranian Constitutional Revolution was not merely a foundational transformation in the political and social history of modern Iran, but also a profound manifestation of two central popular ideals: justice-seeking and legalism. These concepts played a pivotal role in shaping the cultural and political identity of the Constitutional Movement and became the cornerstones of its vision for a new political order.

Nazem al-Islam Kermani, both an eyewitness and an active participant in the movement, as well as one of its earliest historians, meticulously documented the events, documents, and discourses of the era in his seminal work, *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*. Within this text, he articulates a distinctive interpretation of justice and law as foundational principles of the revolution.

This article addresses three key questions: How does Nazem al-Islam define and represent the concepts of justice-seeking and legalism in his narrative? In what ways do these ideals manifest in his portrayal of key figures, events, and transformations of the Constitutional era? And how do his views on justice and law compare with those of his contemporaries?

By employing qualitative thematic analysis, through systematic line-by-line reading, open and axial coding, and comparative contextualization, this study demonstrates that Nazem al-Islam presents justice not only as a religious duty and a reaction to Qajar tyranny, but as a comprehensive societal demand. At the same time, he frames legalism as the indispensable institutional framework for achieving sustainable justice and establishing a modern, nationally sovereign political system. His thought, shaped by religious conviction and lived revolutionary experience, synthesizes Islamic ethics, modern rationality, and a deep faith in the people as the agents of historical change.

Materials and Methodology

This study adopts a qualitative research design grounded in thematic analysis to investigate the articulation and interplay of justice-seeking and legalism in the thought of Nazem al-Islam Kermani, as expressed in his primary historical work, *Tarikh-e Bidari-ye Iraniyan (The History of the Awakening of Iranians)*.

The main source of data is the complete Persian text of this chronicle. Given Nazem al-Islam's role as both an active participant in and a meticulous chronicler of the Constitutional Revolution, his work serves as a rich first-hand repository of events, discourses, and documents, including telegrams, royal decrees, fatwas, letters, and proclamations, as well as personal interpretations of the period.

Discussion and Conclusion

This study demonstrates that Nazem al-Islam Kermani's interpretation of the Iranian Constitutional Revolution is fundamentally structured around two interdependent ideals: justice-seeking (*'adālat-khāhī*) and legalism (*qānūn-garāyī*). Far from treating these as abstract or merely political concepts, he embeds them within a dynamic, morally charged, and historically grounded framework that reflects both the urgency of his era and the depth of his intellectual synthesis.

His narrative presents justice not as a passive virtue, but as an active, collective demand—a response to systemic oppression under the Qajars and, more profoundly, a divine imperative rooted in Islamic ethical and jurisprudential traditions. Simultaneously, he positions legalism not as a technical or procedural formality, but as the essential architecture through which justice becomes durable, institutionalized, and universally applicable.

Crucially, Nazem al-Islam elevates the people from passive subjects to active agents of history. His portrayal of the Constitutional Movement is not centered solely on elite negotiations or clerical decrees, but on the awakening, mobilization, and moral resolve of ordinary Iranians. In his view, law derives its authority not merely from its content or divine origin, but from its embodiment of the national will and its capacity to protect human dignity.

This perspective is vividly illustrated in his condemnation of Muhammad ‘Ali Shah’s bombardment of the Majlis, an act he interprets not merely as a political coup, but as a sacrilegious violation of the social covenant between ruler and ruled. For Nazem al-Islam, the Majlis symbolizes the institutional crystallization of popular sovereignty and legal order; its destruction signifies the collapse of justice itself.

In conclusion, Nazem al-Islam Kermani emerges not merely as a chronicler, but as a distinctive political theorist of the Constitutional era. His synthesis of religious ethics, popular agency, and modern legal consciousness offers a nuanced and indigenous articulation of constitutional ideals that resists reduction to either Western liberalism or clerical authoritarianism. By centering justice and law as twin pillars of national revival, and grounding them in both divine mandate and popular will, he constructs a vision of political order that is at once deeply Islamic and profoundly modern. This study thus affirms the enduring relevance of Nazem al-Islam’s thought for understanding the ideological complexity of the Iranian Constitutional Revolution and for reimagining the relationship between faith, law, and democracy in Muslim-majority societies.

Author Contributions: The author is the sole contributor to the writing and development of this manuscript.

Funding: This research received no external funding.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Data Availability Statement: Data available on request from the author.

Informed Consent Statement: Not applicable.

Conflicts of Interest: The author declares no conflicts of interest in this study.

Declaration of AI Use: The author has used no AI tools.

Acknowledgements: The author would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

بازخوانی آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه ناظم‌الاسلام کرمانی

محسن پرویش^۱

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. (نویسنده مسئول). رایانامه: mohsen.parvish@uma.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱

کلیدواژه‌ها:

انقلاب مشروطه، تاریخ بیداری ایرانیان، عدالت‌خواهی، قانون‌گرایی، ناظم‌الاسلام کرمانی.

چکیده

انقلاب مشروطه ایران نه تنها تحولی بنیادین در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران معاصر، بلکه بازتابی عمیق از دو آرمان مردمی عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی است. این پژوهش به روش تحلیل مضمون کیفی به بررسی نحوه تفسیر و بازتاب این دو مفهوم در اثر تاریخ‌بیداری ایرانیان ناظم‌الاسلام کرمانی می‌پردازد. داده‌های پژوهش از طریق خوانش دقیق و نظام‌مند متن مذکور گردآوری و استخراج شدند. یافته‌ها نشان داد ناظم‌الاسلام عدالت‌خواهی را نه تنها موتور محرکه نهضت مشروطه و واکنشی طبیعی به ظلم قاجاری می‌دانست، بلکه آن را مطالبه‌ای فراگیر اجتماعی می‌پنداشت. در مقابل، قانون‌گرایی را به‌عنوان چارچوبی ضروری برای تحقق پایدار عدالت و تأسیس نظام سیاسی مدرن مبتنی بر حاکمیت ملی معرفی کرد. نگرش او تحت تأثیر پیش‌زمینه‌های فکری به‌ویژه اعتقادات دینی و تجربه زیسته از وقایع مشروطه شکل گرفت و این امر سبب شد تا او این اصول را نه صرفاً از منظر سیاسی، بلکه در چارچوب اخلاقی و شرعی نیز مشروعیت‌بخشی کند. مقایسه اندیشه ناظم‌الاسلام با متفکران هم‌عصر خود نشان می‌دهد او در عین اشتراک در آرمان‌های کلی، رویکردی منحصر به فرد داشت که در آن، تلفیق عقلانیت مدرن و تأکید بر نقش مردم به‌عنوان عامل تغییر برجسته است. این پژوهش با تمرکز بر روایت ناظم‌الاسلام نشان می‌دهد چگونه عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی به‌عنوان ستون‌های اصلی اندیشه او در تحلیل انقلاب مشروطه در متونش تجلی یافته‌اند و چگونه این اندیشه‌ها در مقایسه با دیگر رویکردهای عصر خود جایگاهی متمایز دارند.

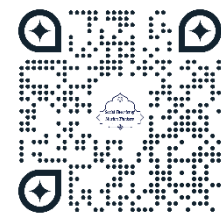
استناد: پرویش، محسن (۱۴۰۵). بازخوانی آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه ناظم‌الاسلام کرمانی. *نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان*، ۱۶(۱): ۹۳-۱۰۷. <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jstmt.2025.398311.1803>

مقدمه و بیان مسئله

انقلاب مشروطه ایران نه تنها تحولی بنیادین در تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران معاصر محسوب می‌شود، بلکه انعکاسی عمیق از دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی است. این دو مفهوم فراتر از شعارهای سیاسی، به‌عنوان هسته‌ی ایدئولوژیک نهضت مشروطه عمل کردند و نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری هویت فرهنگی، اخلاقی و سیاسی آن دوران ایفا کردند. در میان گفتمان‌های متنوع عصر، ناظم‌الاسلام کرمانی به‌عنوان یکی از شاهدان عینی، فعالان میدانی و نخستین تاریخ‌نگاران دوره، جایگاهی ویژه دارد؛ چرا که اثرش تاریخ‌ی بیداری ایرانیان نه تنها گنجینه‌ای از اسناد، وقایع و گفتمان‌های زمانه است، بلکه بازتابی از نظام اندیشه‌ای یک روشنفکر درون‌گیر عصر مشروطه محسوب می‌شود که در آن، عدالت و قانون به‌مثابه دو بال یک پرنده برای نجات ملت از ظلم و فساد تصویر شده‌اند. بسیاری از مطالعات پیشین بر جنبه‌های وقایع‌نگارانه، اسنادی یا کلان‌ساختاری تاریخ‌بیداری ایرانیان تمرکز کرده‌اند و کمتر به تحلیل عمیق چگونگی بازتاب دو آرمان بنیادین عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در گفتمان ناظم‌الاسلام پرداخته‌اند. با توجه به اینکه این دو مفهوم هسته‌ی ایدئولوژیک جنبش مشروطه را تشکیل می‌دادند، بررسی نحوه‌ی تفسیر، تلفیق و مشروعیت‌بخشی به آن‌ها در متون، یکی از مهم‌ترین شاهدان داخلی عصر جایگاه منحصر به فرد اندیشه‌ی او در میان جریان‌های فکری رقیب دوره مشروطه را نشان می‌دهد. علاوه بر این ناظم‌الاسلام کرمانی در روایت خود، عدالت را نه صرفاً یک امر دینی یا واکنشی عاطفی به ظلم، بلکه به‌مثابه یک مطالبه‌ی ساختاری و جامع اجتماعی مطرح می‌سازد؛ در حالی که قانون‌گرایی را چارچوبی ضروری برای تحقق پایدار آن عدالت و همچنین پایه‌ای برای بازسازی حاکمیت ملی، امنیت اقتصادی و کرامت شهروندی می‌داند. او در متن خود، ضمن واکاوی رخدادهای، نظر شخصی خود را درباره‌ی اصول بنیادین مشروطه به‌ویژه عدالت و قانون برجسته می‌کند.

اهداف و پرسش‌های پژوهش

هدف این پژوهش بازخوانی و تحلیل تعریف، بازتاب و تلفیق دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در اندیشه‌ی ناظم‌الاسلام کرمانی، به‌ویژه در اثر مهم او، تاریخ‌بیداری ایرانیان، است. این هدف در پاسخ به سه پرسش اساسی شکل می‌گیرد: اول، ناظم‌الاسلام کرمانی چگونه مفاهیم عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را در تاریخ‌بیداری ایرانیان تعریف می‌کند و بازتاب می‌دهد؟ دوم، چگونه این مفاهیم در روایت او از شخصیت‌ها، حوادث و تحولات کلیدی مشروطه تجلی یافته‌اند؟ و سوم، اندیشه‌ی ناظم‌الاسلام در مورد عدالت و قانون چه تفاوت‌ها و شباهت‌هایی با اندیشه‌ی متفکران هم‌عصرش دارد؟

پیشینه پژوهش

در زمینه‌ی تاریخ‌نگاری انقلاب مشروطه به‌ویژه تاریخ‌بیداری ایرانیان ناظم‌الاسلام کرمانی، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است که هر یک، از ابعاد گوناگون به اهمیت این اثر پرداخته‌اند. این مطالعات عموماً بر جامعیت و اعتبار این کتاب به‌عنوان یک منبع دست‌اول و روایت شاهد عینی تأکید دارند؛ چنان‌که نعیمی (۱۳۹۹) در پژوهش خود، تاریخ‌بیداری ایرانیان را به‌دلیل شیوه‌ی روزشمار حضور نویسنده در متن حوادث و بهره‌گیری گسترده از اسناد دولتی، نامه‌ها، تلگراف‌ها و فتواها، اثری مهم در شناخت مشروطیت و گامی در سیر تاریخ‌نگاری نوین ایران می‌داند. وفایی‌مهر و شرقی (۱۴۰۲) به تحلیل اندیشه و تاریخ‌نگاری ناظم‌الاسلام پرداختند. او در مقاله «بینش اجتماعی ناظم‌الاسلام کرمانی و جایگاه مردم در تاریخ‌نگاری مشروطه» (وفایی‌مهر، ۱۴۰۲) به این نتیجه رسید که ناظم‌الاسلام با محور قراردادن مردم و توده‌ها در روایت خود، تاریخ‌نگاری را از حالت درباری و نخبگان محور خارج کرده و آن را به سمت تاریخ‌نگاری اجتماعی سوق داده است. همچنین بیاتی و رجبی (۱۳۹۲) تاریخ‌بیداری ایرانیان را متمایز از آثار تألیفی پیش از مشروطه دانستند و ویژگی‌هایی مانند موضوع‌محور بودن و تلاش برای ریشه‌یابی وقایع را برای آن برشمردند. با این حال برخی از پژوهش‌ها نظیر نقد تبارکی و پرویش

(۱۳۹۱) در عین اذعان به اهمیت اسناد و توجه ناظم‌الاسلام به زندگی آحاد مردم، آشنایی کم‌او با روش‌های نوین تاریخ‌نویسی و قرارگرفتن بیش‌ازحد در متن حوادث را مانعی برای درک عمیق‌تر او از کلیت و علل بنیادین مسائل انقلاب دانستند.

چند پایان‌نامه با موضوع ناظم‌الاسلام به ابعادی از زندگانی ناظم‌الاسلام کرمانی پرداخته‌اند. چراغی (۱۴۰۱) در «بررسی اندیشه سیاسی ناظم‌الاسلام کرمانی در پیوند با تحولات سیاسی جامعه ایران عصر قاجار» نتیجه گرفت که ناظم‌الاسلام تحت تأثیر اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی و همفکری با روحانیان ترقی‌خواهی مانند سید محمد طباطبایی، به چهره‌ای پیشرو در نقد ساختار سیاسی قاجار و تبلیغ مشروطیت تبدیل شد. تمایز مقاله حاضر در این نکته است که برخلاف تمرکز اغلب آثار پیشین بر وقایع‌نگاری صرف، جامعیت اسنادی یا بینش‌های کلی اجتماعی مؤلف، به تحلیل عمیق و اختصاصی نگرش ناظم‌الاسلام کرمانی به دو آرمان محوری عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی می‌پردازد و آن را در مقایسه با اندیشه‌های معاصرانش قرار می‌دهد تا نوآوری و تمایز اندیشه‌ای او در بستر فکری عصر خود مشخص شود.

روش پژوهش

این پژوهش به روش تحلیل مضمون کیفی انجام شده است. تحلیل مضمون یکی از روش‌های پرکاربرد در پژوهش‌های کیفی است که به شناسایی، تحلیل و گزارش مضامین در داده‌های متنی می‌پردازد. در این روش، متن تاریخ‌بیداری ایرانیان به صورت نظام‌مند و خط‌به‌خط خوانده شد و با استفاده از کدگذاری باز، واحدهای معنایی مرتبط با عدالت و قانون استخراج شدند. در مرحله بعد، با کدگذاری محوری، کدهای اولیه در قالب مقوله‌های بالاتر دسته‌بندی شدند. در نهایت مضامین اصلی و زیرمضامین مرتبط با عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی شناسایی و تحلیل شدند. در گام نهایی، این مضامین با اندیشه‌های متفکران هم‌عصر ناظم‌الاسلام مقایسه شدند تا تفاوت‌ها و شباهت‌های اندیشه‌ای او مشخص شود.

یافته‌های پژوهش

ناظم‌الاسلام کرمانی و تاریخ‌بیداری ایرانیان

ناظم‌الاسلام کرمانی (متولد ۱۲۸۰ قمری در کرمان) از شاخص‌ترین وقایع‌نگاران و شاهدان عینی انقلاب مشروطه با گرایش به اندیشه‌های اصلاح‌طلبانه تحت تأثیر معاشرت با میرزا آقاخان کرمانی و همنشینی با مجتهدان مخالف استبداد در تهران قرار گرفت (نوایی، ۱۳۷۸: ۲۷۳). ورود او به فضای فکری تهران هم‌زمان با جنبش تنباکو بود و با آشنایی با سید محمد طباطبایی که از منظر او متفکری آزاداندیش و محوری در جریان مشروطه بود، نقشی محوری در شکل‌گیری نگاهش به قانون‌گرایی و آگاهی‌بخشی مردم پیدا کرد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۹-۱۵). حضور فعال او در انجمن‌های مخفی پیش از مشروطه، مطالعه منابعی مانند سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ و جبل‌المتین و تأکید او بر آموزش به‌عنوان راهکار عقب‌ماندگی، نشان از تعهدش به دو آرمان عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی دارد (رائین، بی‌تا: ۱۷۶). اثر او، تاریخ‌بیداری ایرانیان، به دلیل ثبت روزشمار وقایع، گنجانیدن اسناد اولیه شامل نامه‌ها، تلگراف‌ها، فرمان‌ها، فتواها، اعلامیه‌ها و حضور فعال نویسنده در حوادث، یکی از معتبرترین منابع دست‌اول مشروطه محسوب می‌شود (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۵۲-۴۵۸). ناظم‌الاسلام در مقدمه اثر خود تصریح می‌کند که سعی داشته «واقعۀ را کما هو حق» بیان کند و هیچ چیز را نپوشاند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸). این رویکرد به‌ویژه برای تحلیل زمان‌مند رویدادها و واکنش‌های آنی ارزشمند است (فوران، ۱۳۸۶: ۱۱۰-۱۰۵). باین حال ملک‌زاده با نقدی تند این اثر را فاقد ارزش تاریخی علمی می‌داند و معتقد است ناظم‌الاسلام با رویکردی احساسی و جانب‌دارانه، صرفاً به ثبت رویدادها پرداخته و تمرکز نامتناسب بر کرمان و غفلت از سایر مناطق، از اعتبار علمی آن کاسته است (ملک‌زاده، ۱۳۸۳: ۸-۹).

تمایز اصلی این اثر، مستندسازی دقیق و گنجاندن اسناد دست‌اول است؛ امری کم‌سابقه در تاریخ‌نگاری ایران آن روزگار که نشان از تعهد ناظم‌الاسلام به رویکردی انتقادی و مستند دارد. او حتی مکالمات محرمانه را با ذکر منابع شفاهی و افراد ثقه نقل می‌کند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۴۵۲-۴۵۸). این ویژگی اثر را به منبعی ارزشمند برای تحلیل گفتمان مشروطه تبدیل می‌کند؛ چرا که مستقیماً کلام و اندیشه کنشگران آن دوران را منعکس می‌سازد. روایت ناظم‌الاسلام به‌عنوان شاهد عینی و فعال در محافل مشروطه‌خواهان (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۶۲) لحنی زنده، عاطفی و انسانی دارد و حس حضور در صحنه وقایع را به خواننده منتقل می‌کند. این نزدیکی گاه سبب سوگیری در انتخاب و تفسیر رویدادها شده است؛ زیرا ناظم‌الاسلام به‌طور طبیعی به دنبال برجسته‌سازی نقش علما و آرمان‌های عدالت و قانون بوده است. ساختار کتاب عمدتاً زمانی است و امکان ردیابی دقیق تحولات مشروطه را فراهم می‌آورد (نجمی، بی‌تا: ۱۶). ناظم‌الاسلام با زبانی ساده و روان، تصویری زنده از التهابات، امیدها و خیانت‌ها ارائه می‌دهد و با گنجاندن جزئیات شخصی و احساسات مردم بعدی انسانی به روایت خود می‌بخشد (باستانی پاریزی، ۱۳۵۰: ۱۷۶). هرچند از تحلیل‌های کلان خودداری می‌کند، اما بیش از در انتخاب جزئیات و لحن روایت به‌وضوح نمود می‌یابد و او را به‌سوی تاریخ‌نگاری اجتماعی و فکری سوق می‌دهد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۵۹۷). به‌دلیل جامعیت اسناد و نگاه درونی به وقایع تاریخ‌بیداری ایرانیان همواره منبع اصلی پژوهشگران مشروطه بوده است.

مفاهیم عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی در بستر تاریخ مشروطه از دید ناظم‌الاسلام کرمانی

ریشه‌های عمیق جنبش مشروطه را باید در نارضایتی فزاینده از نبود عدالت جستجو کرد. ظلم بی‌پایان حکام محلی، شاهزادگان متنفذ و خوانین صاحب‌نفوذ در سراسر ایران، مردم را به ستوه آورده و وادار به پناه‌بردن به مراجع دینی برای دادخواهی کرده بود. این موج تظلم‌خواهی در سال ۱۲۸۴ شمسی (۱۳۲۳ قمری) به اوج خود رسید تا جایی که مطالبه اصلی روحانیان و متحصنان در حرم حضرت عبدالعظیم، چیزی جز تأسیس یک «عدالت‌خانه» نبود (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۰؛ کسروی، ۱۳۸۴: ۷۲؛ رشیده، ۱۳۶۲: ۱۰۸). ناظم‌الاسلام در تحلیل خود، دو مفهوم بنیادین عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را نه به‌صورت مجزا، بلکه در پیوندی ارگانیک و تکامل‌تدریجی یکدیگر می‌بیند. از دیدگاه او، این روند از مطالبات اولیه برای ایجاد عدالت‌خانه آغاز شد و به‌تدریج به‌سمت تشکیل مجلس قانون‌گذاری و تدوین قانون اساسی حرکت کرد.

کد محوری: «عدالت به‌مثابه فریضه دینی»

در فرایند تحلیل مضمون، یکی از کدهای محوری استخراج‌شده از متن، «عدالت به‌مثابه فریضه دینی» بود. ناظم‌الاسلام با نقل سخنان طباطبایی می‌نویسد: «ما نوکر آن حضرت [امام زمان] می‌باشیم و از احدی ترس و واهمه نداریم و در راه عدالت کشته شویم... ما عدل و عدالت‌خانه می‌خواهیم... ما مجلسی می‌خواهیم که در آن مجلس شاه و گدا در حدود قانونی مساوی باشند» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۸۱) این نقل‌قول نشان می‌دهد عدالت در نگاه ناظم‌الاسلام از جنس تکلیف الهی است و فراتر از ملاحظات سیاسی قرار دارد. این دیدگاه با نگاه نائینی هم‌پوشانی دارد. در اندیشه محمدحسین نائینی، به‌ویژه در اثر بنیادینش تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله، عدالت نه به‌عنوان مطالبه‌ای مردمی یا یک اصل سیاسی خودگردان، بلکه در چارچوب نظارت شرعی فقها تعریف می‌شود. نائینی استبداد را استعمار داخلی می‌داند و مشروطه را راهکاری برای مقابله با آن می‌پندارد، اما مشروعیت این راهکار را فقط زمانی می‌پذیرد که تحت نظارت مستمر عقلائی شرع یعنی فقها قرار گیرد. او می‌نویسد: «مجلس شورای ملی... مگر آنکه تحت نظارت عقلائی شرع باشد، نمی‌تواند ضامن عدالت باشد» (نائینی، ۱۳۷۷: ۱۴). برای نائینی، عدالت بدون میانجی‌گری فقهی و تأیید شرعی ناقص و حتی خطرناک است. در واقع نائینی نظام مشروطه را نه به‌عنوان یک نظام خودمختار سیاسی، بلکه به‌عنوان یک ابزار موقت برای جلوگیری از ظلم مطلقه می‌پذیرد که باید همواره زیر

نظر فقها باشد. شیخ محمدحسین نائینی مشروعیتی شرعی و فقهی برای حکومت مشروطه ارائه می‌دهد و آن را نه یک انتخاب سیاسی اختیاری، بلکه به‌عنوان یک واجب دینی معرفی می‌کند. از دیدگاه او، رابطه میان استبداد و مشروطه ذاتی و معکوس است؛ به‌گونه‌ای که حضور یکی غیبت دیگری را تضمین می‌کند. نائینی هسته استبداد را در غصب حق حکومت می‌داند و مشروطه را فرایندی می‌شمارد که این حق را از دست غاصبان خارج می‌کند و در چارچوبی قانونی و محدود قرار می‌دهد. براین اساس مشروطه فقط یک نظام سیاسی نیست، بلکه یک اقدام اصلاحی شرعی برای بازگرداندن حق حکمرانی به جایگاه مشروع خود محسوب می‌شود. نائینی برای اثبات وجود شرعی مشروطه، به سه استدلال کلیدی تکیه می‌کند. نخست به اصل امر به معروف و نهی از منکر استناد می‌کند و استقرار حکومت عادل (مشروطه) را بزرگ‌ترین معروف و مقابله با حکومت ظالمانه (استبداد) را بزرگ‌ترین نهی از منکر می‌داند. دوم، با استناد به «نیابت فقیه جامع‌الشرایط» در عصر غیبت، استقرار مشروطه را زمینه‌ساز اجرای این نیابت عمومی قلمداد می‌کند؛ چرا که فقها در شرایطی که مستقیماً حکومت نمی‌کنند، موظف‌اند از ظلم جلوگیری کنند و مقدمات حکومت عادل را فراهم آورند. سوم او تأکید می‌کند که شرع مقدس تحدید تصرفات عدوانی حاکمان را واجب شمرده است و نظام مشروطه با نهادهایی مانند مجلس و قانون اساسی، دقیقاً همین وظیفه شرعی را انجام می‌دهد (نائینی، ۱۳۷۷: ۶۸).

کد محوری: «ظلم ساختاری و پاسخ عملی»

ناظم‌الاسلام کرمانی با جزئیات فراوان به بیان ظلم گسترده‌ای می‌پردازد که حکام ولایات و مقامات محلی در دوره قاجار بر مردم وارد می‌کردند. این مقامات با خودسری و بی‌پروا مردم را چپاول می‌کردند. مالیات‌های سنگین و غیرمنصفانه‌ای وضع می‌کردند و امنیت جانی و مالی شهروندان را به‌طور کامل از بین می‌بردند. این وضعیت نه تنها زندگی روزمره مردم را دشوار می‌کرد، بلکه زمینه‌ساز نارضایتی عمومی و فروپاشی اعتماد به نظام حکومتی بود. در چنین فضایی، فساد سیستماتیک به‌ویژه شیوع گسترده رشوه در دستگاه‌های اداری و درباری، دسترسی مردم به حقوق بنیادین خود را تقریباً غیرممکن ساخته بود. هم‌زمان گران‌فروشی و احتکار کالاهای اساسی فشار شدیدی بر اقشار ضعیف و متوسط جامعه وارد می‌آورد و زندگی آنان را به بحرانی اقتصادی و اجتماعی دچار می‌کرد. در این شرایط، عدالت دیگر صرفاً یک ایده فلسفی یا اخلاقی نبود، بلکه نیازی فوری و عملی به‌عنوان پاسخی به ظلم ساختاری نظام حاکم مطرح می‌شد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۳۳).

قانون‌گرایی: ابزار تحقق عدالت و چارچوب حکمرانی نوین

کد محوری: «قانون است قانون است قانون»

در دوره مشروطه مفهوم قانون از ابزاری صرف برای مقابله با ظلم و استبداد فراتر رفت و به‌مثابه چارچوبی نوین و اساسی برای حکمرانی و نظم‌بخشی جامعه تلقی شد. این تغییر رویکرد بر محدودیت قدرت مطلقه پادشاه، تعریف صریح حقوق و تکالیف متقابل دولت و ملت و همچنین مشارکت فعال نخبگان و نمایندگان مردم در فرایند قانون‌گذاری تأکید داشت. در این میان، محمدحسین نائینی نقشی محوری ایفا کرد و با پیوند دادن مشروطه به آموزه‌های اسلامی، دو رکن اساسی برای تشکیل حکومت اسلامی را مطرح ساخت: نخست تدوین قانون اساسی برای تفکیک حقوق و وظایف و دوم نظارت مستمر عقلاً بر عملکرد حکومت. از دیدگاه او مجلس شورای ملی نهادی حیاتی و نظارتی بود که در کنار قانون اساسی، اجرای صحیح و عادلانه قانون را تضمین می‌کرد و برای استقرار حکومتی مبتنی بر عدالت اسلامی، ضروری قلمداد می‌شد (نائینی، ۱۳۷۷: ۱۵-۱۴). هم‌زمان با این رویکرد، سایر متفکران نیز به ابعاد مختلف قانون‌گذاری و ماهیت آن پرداختند. در میان چهره‌های فکری پیشروی دوره مشروطه، میرزا یوسف خان مستشارالدوله با تمرکز ویژه‌اش بر مفهوم قانون، جایگاهی متمایز دارد. برخلاف دیدگاهی که قانون را صرفاً ابزاری برای تحقق اراده حاکم می‌داند، او قانون را ستون اصلی نظم اجتماعی تحقق

عدالت و محرک پیشرفت جامعه می‌پندارد. این دیدگاه از تجربه او از اروپای قرن نوزدهم شکل گرفته است؛ جایی که قانون به گفته خودش، «بنیان و اصول نظم فرنگستان» محسوب می‌شد (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۳). در مقابل، او وضعیت ایران را نتیجه نبود چنین نظام قانونی ای می‌داند؛ جامعه‌ای که در آن قانون نه حاصل تفکر جمعی و نه بخشی از ساختارهای نهادینه شده، بلکه همواره تحت تأثیر تمایلات آئی و شخصی حاکمان بوده است. این تقابل میان قانونی که از مردم سرچشمه می‌گیرد و قانونی که در خدمت اراده فردی قرار دارد، از نگاه مستشارالدوله ریشه اصلی عقب ماندگی تاریخی ایران است (مستشارالدوله، ۱۳۸۶: ۲۱). در این چارچوب، ناظم‌الاسلام کرمانی با تلفیق هوشمندانه این سه جریان فکری رویکردی، یکپارچه و منحصر به فرد ارائه می‌دهد. او نیز مانند نائینی عدالت را فریضه‌ای دینی می‌داند، اما آن را در چارچوب شرع محدود نمی‌کند، بلکه آن را مطالبه‌ای ملی نیز تلقی می‌کند. مانند ملک‌خان، بر نهادهای مدرن به ویژه مجلس تأکید دارد، اما مشروعیت این نهادها را نه در کارایی صرف، بلکه در ارتباط آن‌ها با اراده ملی و ایمان دینی مردم می‌جوید و مانند مستشارالدوله، قانون‌گرایی را شرط لازم پیشرفت و حاکمیت ملی می‌داند، اما آن را در گفتمانی تلفیقی میان شریعت و خرد جمعی جای می‌دهد. در این رویکرد مردم دیگر نه تابع ساکت، نه امتی تحت هدایت و نه صرفاً نیروی محرک ترقی، بلکه سوژه‌های فعال تاریخ هستند که دین، قانون، عدالت و اراده ملی در دستان آنان به هم پیوسته و جهت‌دهنده بیداری ایرانیان می‌شوند. دیدگاه ناظم‌الاسلام کرمانی در تاریخ بیداری ایرانیان که قانون است قانون است (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۲۸)، قانون را راه نجات دولت و ملت و عامل دوام سلطنت و آبادانی مملکت می‌داند و فصول نه‌گانه پیشنهادی‌اش از عدالت‌خانه و تعدیل مالیات تا نظم قشون و تأسیس مدارس گواهی بر این رویکرد جامع بود، نشان می‌دهد مطالبات قانون‌گرایانه فراتر از صرفاً ایجاد یک نهاد قضایی، به دنبال بنیان نهادن سیستمی پایدار برای پیشرفت، وحدت ملی و آبادانی کشور از طریق اعمال و اجرای قوانین مدون و همه‌جانبه بود.

کد محوری: «قانون و تمدن»

ناظم‌الاسلام کرمانی در تاریخ بیداری ایرانیان، تصویری روشنگر از مبانی فکری جنبش مشروطه در مراحل اولیه خود ترسیم می‌کند. گردهمایی مخفیانه در خانه بهبهانی پیش از آغاز علنی و گسترده اعتراضات نشان‌دهنده شکل‌گیری هسته‌های اولیه آگاهی‌بخشی و تحلیل وضعیت کشور در میان نخبگان بود. سخنان بهبهانی به صراحت بی‌قانونی را ریشه تمامی بدبختی‌ها، ظلم و تعدی در جامعه معرفی می‌کند و اصلاح مملکت را تماماً منوط به اجرای قانون می‌داند. این استدلال، که حتی ملت‌های وحشی آفریقا نیز براساس قانون رفتار می‌کنند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸۳)، در تقابل با وضعیت ایران، بیانگر احساس عقب‌ماندگی و ضرورت پذیرش اصول حکمرانی نوین در قیاس با جهان پیشرفته آن زمان است و بر این تأکید دارد که قانون نه تنها ضرورتی عملی، بلکه معیار سنجش تمدن و پیشرفت ملت‌ها است. در ادامه کرمانی به ماهیت دوگانه و جامع‌نگرانه قانون‌گرایی مورد نظر مشروطه‌خواهان اولیه اشاره دارد. از یک سو بر لزوم اجرای قانون اسلام تأکید می‌کند و با اشاره به اینکه بسیاری از قوانین مترقی غربی از ما دزدیده و بر ما فروشند، مشروعیتی داخلی برای پذیرش قانون‌گرایی نوین فراهم می‌آورد. از سوی دیگر، ضرورت تدوین قانونی که عقلا و دانشمندان بنویسند، برای ساختار دولت مدرن مطرح می‌شود (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۸۳). این امر ماهیت انتقالی و ترکیبی اندیشه مشروطه را آشکار می‌سازد که تلاش می‌کرد با تلفیق سنت‌های اسلامی و عقلانیت مدرن، چارچوبی برای حکمرانی نوین ایجاد کند.

ناظم‌الاسلام کرمانی با نقدی صریح و ریشه‌ای به قدرت مطلق و بی‌پایان حکمرانان که آنان را با عبارت «مختار کل و فعال ما یریدون» توصیف می‌کند، دو هدف بنیادین دولت را بقا و رفاه ملت می‌داند و تأکید می‌ورزد که دستیابی به این دو هدف فقط در سایه حاکمیت قانون ممکن است. این دیدگاه از درکی عمیق از ماهیت مشروعیت و ثبات سیاسی برخاسته است؛ چنان‌که او با استناد به ضرب‌المثلی تاریخی می‌گوید: «هیچ دولتی پایدار نمانده مگر با قانون و ملک با کفر باقی می‌ماند و با ظلم باقی نمی‌ماند» (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۲۲). از دیدگاه او بی‌عدالتی ناشی از بی‌قانونی ریشه اصلی سقوط حکومت‌ها است. چنین نگاهی قانون را از حیطة ابزاری

خارج می‌کند و آن را شرط لازم برای بقای هر نظام سیاسی حتی غیراسلامی می‌پندارد. در این چارچوب، ناظم‌الاسلام قانون را نه صرفاً وسیله‌ای برای تحقق عدالت، بلکه ستون اصلی امنیت جامعه، رفاه همگانی و ثبات سیاسی معرفی می‌کند. این رویکرد، گذاری اساسی از الگوی سنتی «حکمرانی اراده‌محور» که در آن تصمیمات براساس تمایلات فردی حاکم شکل می‌گیرد به سوی «حکمرانی قانون‌محور» طلب می‌کند؛ نظامی که در آن، همه افراد از جمله حاکمان، در برابر قانون یکسان هستند.

کد محوری: «قانون، امنیت اقتصادی و حاکمیت ملی»

بخشی از روایت ناظم‌الاسلام کرمانی بر پیوند حیاتی میان قانون‌گرایی، امنیت اقتصادی و توسعه ملی در اندیشه مشروطه‌خواهان اولیه تأکید دارد. در جایی دیگر ناظم‌الاسلام کرمانی تحلیلی بی‌پرده و انتقادی از پیامدهای نبود قانون‌گرایی در روابط خارجی و وضعیت حقوقی اتباع ایران در خارج از کشور ارائه می‌دهد. او به‌وضوح بیان می‌کند که هر دولتی که قانون معین و مدون ندارد، با او همه‌طور رفتار می‌کنند و دیگری هم مانع نمی‌شود. این جمله ریشه مداخلات خارجی و نادیده‌گرفتن حاکمیت ملی ایران را در ضعف ساختار قانونی داخلی می‌داند و با مثالی از بلغارستان که با وجود وسعت کمتر به‌دلیل داشتن قانون اجازه مداخله و تحقیر توسط کنسول‌های خارجی را نمی‌دهد، به‌شدت بر این نقطه تأکید می‌کند. این مقایسه تلویحاً نشان می‌دهد ضعف نظام حقوقی و اجرایی در ایران، کنسول‌ها و مأموران خارجی را جسور کرده تا از مأموران ایرانی سرمشق بگیرند و به چاپیدن مردم بپردازند که این وضعیت نه‌تنها نقض حاکمیت ملی است، بلکه توهینی آشکار به کرامت شهروندان محسوب می‌شود. ناظم‌الاسلام کرمانی سپس به وضعیت اسفبار اتباع ایرانی در خارج از کشور می‌پردازد که از تعدیات داخلی می‌گریزند، اما در خارجه به ظلم‌های بدتر از آن گرفتار می‌شوند. او با بیان اینکه برخی افراد بی‌آبرو و بیکار با عنوان فراش و کنسول به تاراج این آوارگان از وطن می‌پردازند، پرده از فساد و سوءاستفاده‌های گسترده‌ای برمی‌دارد که هم در داخل و هم در خارج از کشور رخ می‌دهد. نقد او از اخذ سالیانه پنج منات از هر فرد به‌عنوان پول تذکره که به جیب شخصی کنسول‌ها می‌رود، نمونه‌ای بارز از این سوءاستفاده است. ناظم‌الاسلام کرمانی با تأکید بر اینکه این پول باید به خزانه دولت واریز شود و در مقابل به کارگزاران موجب رسمی داده شود، راهکاری عملی برای مقابله با این فساد و «رسوایی‌ها» ارائه می‌دهد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۷۵).

ناظم‌الاسلام کرمانی به‌صورت صریح و روشن دو خواسته اصلی جنبش مشروطه را «اجزای قانون اسلام» و «تنظیم اداره دولت» می‌داند و تأکید می‌کند که هر دوی این اهداف در چارچوب مفاهیم «جمهوریت» و «مشروطیت» قابل تحقق هستند. او مشروطیت را صرفاً سلطنت محدود نمی‌داند، بلکه آن را یک اصل کلی حکمرانی مبتنی بر قانون می‌پندارد که می‌تواند در قالب‌های مختلفی از جمله جمهوری یا سلطنت مشروطه تجسم یابد. از این منظر جمهوریت نه جایگزین مشروطیت، بلکه «از افراد مشروطیت» است؛ یعنی یکی از شیوه‌های ممکن برای تحقق اصل کلی حاکمیت قانون. این تفکیک مفهومی، هدف غایی هر دو نظام جمهوری و مشروطه را در یک نقطه مشترک متمرکز می‌کند: رفع ظلم و استبداد (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۱۹۳).

ناظم‌الاسلام کرمانی همچنین بیانیه‌ای صریح در نقد بی‌عملی مباحثات بیهوده و پرداختن به جزئیات بی‌اهمیت در برابر فوریت بحران ملی ارائه می‌کند و تأکید عمیق نیز بر مفهوم آزادی و حریت به‌عنوان هدف غایی مشروطه دارد. نویسنده با استعاره‌ای قوی وضعیت جامعه را به عمارت آتش‌گرفته تشبیه می‌کند و بحث‌های نظری در مورد املای کلمات یا جزئیات لفظی مشروطه را در برابر خطر سوزاننده حریق (نبود قانون و استبداد) به‌سخره می‌گیرد. او با اشاره به اینکه قرآن (نماد شریعت و قانون الهی) نیز از دست مردم گرفته شده و شخصیت‌های مقاوم مانند سید عبدالله به‌زودی از میان خواهند رفت، فوریت اقدام عملی را گوشزد می‌کند و بر این واقعیت تلخ تأکید دارد که وقتی که خودمان قانون و عدالت نداریم، نمی‌توانیم از خارجی‌ها توقع عدالت داشته باشیم و این خود مایه سرشکستگی ملی است. در ادامه، ناظم‌الاسلام کرمانی با بینشی کلان، به همگرایی مفاهیم مختلفی مانند مشروطیت و مشروعیت دولت، اجرای قانون اسلام، عدل و مساوات، و علم و تمدن اشاره می‌کند و همه این‌ها را به یک نتیجه واحد به نام حریت (آزادی) گره می‌زند. این پیوند، هسته اصلی

ایدئولوژی مشروطه را آشکار می‌سازد که آزادی را نه فقط در معنای سیاسی و فردی، بلکه به‌عنوان پیش‌شرطی برای پیشرفت علمی، مدنی، اقتصادی و تحقق عدالت اجتماعی می‌دید. او با انتقاد شدید از وضعیت تحقیرآمیز و بندگی مردم («زن‌ها و اطفال و خواجه‌سرایان قاجاریه شما را عبد خود می‌دانند می‌خرند، می‌فروشند، می‌کشند و می‌بخشند») به کرامت انسانی و حق طبیعی انسان بر آزادی اشاره می‌کند و مردم را فرامی‌خواند تا برای این آزادی بکوشند و حتی جان بدهند. این فراخوان به مبارزه که حتی با این امید همراه است که اگر امروز ثمر ندهد، در آینده برای اولاد و اخلاف نتیجه خواهد داد، اوج احساس مسئولیت تاریخی و آرمان‌گرایی مشروطه‌خواهان را نشان می‌دهد که آزادی و حاکمیت قانون را ارزشی فراتر از منافع فردی و نسل حاضر می‌دانستند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۱۴).

در چشم‌انداز فکری ناظم‌الاسلام کرمانی، مجلس شورای ملی به‌عنوان محوری‌ترین رکن تحقق قانون‌گرایی و نهادینه‌سازی حاکمیت قانون، جایگاهی هم‌تراز با اهمیت قانون اساسی دارد. او مجلس را نه صرفاً نهادی مشورتی، بلکه مرجع اصلی وضع قوانین جدید می‌داند که اراده و خواست ملت را بازتاب می‌دهد و همچنین بر حسن اجرای این قوانین نظارت می‌کند. ناظم‌الاسلام با توصیف دقیق چگونگی تشکیل مجلس، روند انتخاب نمایندگان و شور و هیجان جلسات آن، مجلس را تجسد حقیقی حاکمیت ملی و مشارکت شهروندان در اداره امور کشور معرفی می‌کند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۳: ۴۸۳). از نگاه او، این نهاد فقط نهادی برای تصویب قوانین نبود، بلکه پناهگاه و حافظ حقوق مردم در برابر هرگونه تعدی و نقض قانون از سوی دولت و دربار به‌شمار می‌رفت و روایت‌های او از تلاش نمایندگان برای دفاع از منافع ملت، نقش حیاتی مجلس را به‌عنوان مدافع اصلی قانون و عدالت برجسته می‌سازد. ادوارد براون نیز در مشاهدات و تحلیل‌های خود از ایران آن زمان به این نقش حیاتی مجلس در نمایندگی مردم و مقاومت در برابر استبداد صحنه می‌گذارد و اهمیت آن را در چشم‌انداز سیاسی ایران آن دوره تأیید می‌کند (براون، ۱۳۸۰: ۱۹۰-۱۹۵). در همین راستا سخنان سید جمال‌الدین واعظ، از رهبران مشروطه مبنی بر اینکه «مقصود همه ما... فقط این است که شاه مجلس شورا بدهد» و آمادگی او برای فداکردن جان خود در این راه، اوج تعهد و آرمان‌خواهی نهضت را به‌سمت تأسیس یک مجلس قانون‌گذار نشان می‌دهد. این صراحت در بیان مطالبه مجلس شورا که به معنای محدودکردن قدرت مطلقه پادشاه و تأسیس نهادی برای قانون‌گذاری بود، در مقابل رویکرد سید عبدالله بهبهانی که اصرار داشت فعلاً به لفظ عدالت‌خانه به‌عنوان یک نهاد قضایی اکتفا شود، بیانگر وجود طیف‌های فکری متفاوت در میان رهبران مشروطه است (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۱۲).

ناظم‌الاسلام کرمانی در تاریخ بیداری ایرانیان، محمدعلی شاه را نه صرفاً یک پادشاه، بلکه نماد و تجسم اصلی نقض قانون و خیانت به اصول مشروطه معرفی می‌کند. او با دقت، مراحل تبدیل شاه از یک موافق ظاهری مشروطه به دشمن سرسخت آن را روایت می‌کند و نشان می‌دهد چگونه محمدعلی شاه از همان ابتدای سلطنت، عزم خود را برای بازگرداندن استبداد و لغو قانون اساسی جزم کرده بود (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۳۳). ناظم‌الاسلام اقدامات شاه را نه خطای یک فرد، بلکه خیانتی بزرگ به ملت و کشور می‌داند که تمام زحمات و فداکاری‌های مردم را برای برقراری عدالت و قانون نادیده می‌گرفت. در روایت او محمدعلی شاه در هر فرصتی برای تضعیف مجلس و الغای مشروطه تلاش کرد که این خود از دید ناظم‌الاسلام بزرگ‌ترین گناه و عامل سلب مشروعیت او بود. این تحلیل با آنچه احمد کسروی در تاریخ مشروطه ایران ارائه می‌دهد کاملاً همسو است؛ جایی که او نیز محمدعلی شاه را به‌دلیل خصومت آشکار با مشروطه و تلاش برای براندازی آن به‌شدت تقییح می‌کند (کسروی، ۱۳۸۰: ۲۸۵-۲۸۰).

در روایت ناظم‌الاسلام کرمانی، اوج نقض قانون و خیانت به ملت با واقعه دردناک بمباران مجلس شورای ملی در ۲۳ جمادی‌الاول ۱۳۲۶ قمری به فرمان محمدعلی شاه به‌وقوع می‌پیوندد. از دید ناظم‌الاسلام، این اقدام نه‌تنها به معنای تعطیلی نمادین و فیزیکی نهاد قانون‌گذاری ملت، بلکه نمایانگر الغای رسمی قانون اساسی و بازگشت کامل استبداد مطلقه به کشور بود. این واقعه که در تاریخ مشروطه به استبداد صغیر شهرت یافت، نقطه عطفی در تقابل میان اراده ملت برای قانون‌گرایی و تمایلات خودکامانه دربار محسوب می‌شود.

پیامدهای این بمباران از جمله اعدام آزادی‌خواهان برجسته‌ای مانند ملک‌المتکلمین و میرزا جهانگیرخان صوراسرافیل، از تأثیرگذارترین روزنامه‌نگاران عصر مشروطه، نمادی از خفقان سیاسی و سرکوب شدید آزادی بیان و اندیشه بود که پس از این واقعه بر جامعه حاکم شد. ناظم‌الاسلام به تفصیل به رویارویی یک‌ساله محمدعلی شاه با ملت پس از بمباران مجلس اشاره می‌کند. این دوره با «قتل نفوس و نهب اموال» همراه بود که شاه بدون هیچ تردیدی به آن دست می‌زد و نشان‌دهنده اوج استبداد و نادیده‌گرفتن حقوق ملت بود. این بخش، روایتی تصویری از مقاومت مردمی در برابر خودکامگی شاه ارائه می‌دهد که در نهایت به پیروزی قوای مشروطه‌خواه و فتح تهران منجر شد. فرار محمدعلی شاه به سفارت روسیه در جمعه ۲۷ جمادی‌الثانی ۱۳۲۷ قمری، به‌عنوان پایان این دوره پرآشوب و بازگشت موقت حاکمیت مشروطه، نقطه عطف دیگری در تاریخ بیداری ایرانیان است. ناظم‌الاسلام با تأمل بر سرنوشت محمدعلی شاه، به شدت او را نکوهش می‌کند. او اشاره می‌کند که محمدعلی شاه در ابتدای سلطنتش از نیکنامی زایدالوصفی برخوردار بود، اما اعمالش به حدی او را مفتضح و رسوا کرد که دوستانش هم به بدبختی او اذعان داشتند (ناظم‌الاسلام کرمانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۰۰).

نتیجه‌گیری

ناظم‌الاسلام کرمانی در بافت فکری عصر مشروطه به‌مثابه یک نظریه‌پرداز سیاسی آگاه و پیشرو ظهور می‌کند که آرمان‌های عدالت‌خواهی و قانون‌گرایی را در گفتمانی یکپارچه و پویا بازتعریف می‌کند. او عدالت را نه صرفاً به‌عنوان یک امر دینی یا اخلاقی، بلکه به‌مثابه شرطی ضروری برای بقای هر نظام سیاسی حتی غیراسلامی می‌داند و قانون را ستون اصلی تحقق آن عدالت، امنیت جامعه و رفاه همگانی می‌پندارد. در این چارچوب، قانون فقط ابزاری برای محدودکردن استبداد نیست، بلکه بنیانی برای ساختن نظامی پایدار، مشروع و مبتنی بر مشارکت ملی است. ویژگی برجسته اندیشه ناظم‌الاسلام، تلفیق منابع دینی و خواسته‌های مدرنیته است؛ جایی که «اجزای قانون اسلام» و «تنظیم اداره دولت» به‌عنوان دو محور همسوی جنبش مشروطه در نظر گرفته می‌شوند. او با تصریح اینکه «جمهوریت از افراد مشروطیت است»، نشان می‌دهد هدف نهایی مشروطه‌خواهی، شکل خاصی از حکومت نیست، بلکه اصل حاکمیت قانون و رفع ظلم است؛ اصلی که می‌تواند در قالب‌های مختلف سیاسی تحقق یابد. این دیدگاه، گفتمان او را از جدل‌های سطحی سلطنت در مقابل جمهوری فراتر برده و آن را در سطحی اصولی و فلسفی قرار می‌دهد. ناظم‌الاسلام با تأکید بر نقش فعال مردم به‌عنوان سوژه‌های تاریخ و حافظان قانون، رویکردی ارائه می‌دهد که در آن دین، عدالت، قانون و اراده ملی در کنار یکدیگر مسیر بیداری ایرانیان را هموار می‌سازند.

جدول ۱. مقایسه ناظم‌الاسلام کرمانی با متفکران هم‌عصر خود

متفکر	عدالت	قانون	تفاوت با ناظم‌الاسلام
نائینی	در چارچوب ولایت‌فقیه و نظارت شرعی	قانون اساسی + نظارت عقلا	ناظم‌الاسلام بر مطالبه مردمی تأکید دارد، نه نظارت فقها
ملکم‌خان	عدالت به‌عنوان نهاد مستقل از شاه	عدالت‌خانه به‌عنوان نهاد قضایی	ناظم‌الاسلام عدالت را پاسخ به ظلم ساختاری می‌داند
مستشارالدوله	عدالت مبتنی بر عقل	قانون باید بومی‌سازی شود	ناظم‌الاسلام تلفیق دین و عقل را می‌پذیرد

جدول ۲. کدهای مضمونی استخراج‌شده

مقوله اصلی	زیرمضامین	کدهای اولیه
عدالت‌خواهی	فریضه دینی	«ما نوکر آن حضرت می‌باشیم»
	مطالبه مردمی	«عدالت‌خانه می‌خواهیم»
	پاسخ به ظلم	«ظلم حکام ولایات»
قانون‌گرایی	بنیان حکمرانی	«قانون است قانون است قانون»
	معیار تمدن	«ملت‌های وحشی هم قانون دارند»
	حاکمیت ملی	«... هر دولتی که قانون ندارد»

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

نویسنده به تنهایی مقاله را به نگارش درآورده است.

اخلاق پژوهش

نویسنده اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده و این موضوع مورد تأیید اوست.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسنده قابل دسترسی است.

حمایت مالی

در نگارش این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های دولتی، عمومی، تجاری یا غیرانتفاعی دریافت نشده است.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌دارد که در این مطالعه هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی مولد

نویسنده از هیچ ابزار هوش مصنوعی در تولید محتوا و نگارش مقاله استفاده نکرده است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- باستانی پاریزی، محمدابراهیم (۱۳۵۰) نامه‌ای از پاریس. مجله سخن، ۲۴۰.
- براون، ادوارد (۱۳۸۰). انقلاب ایران. ترجمه سیروس سعدوندیان. تهران: کویر.
- بیاتی، هادی؛ رجبی، علی اصغر (۱۳۹۲) واکاوی کتاب تاریخ بیداری ایرانیان. مجله پارسه. شماره ۲۱. ص ۴۷ تا ۶۸.
- تبارکی، مرتضی؛ پرویش، محسن (۱۳۹۱). بررسی و نقد کتاب تاریخ بیداری ایرانیان. نشریه خردنامه. شماره ۸. ص ۱۵-۳۲.

- چراغی، محمد (۱۴۰۱). بررسی اندیشه سیاسی ناظم‌الاسلام کرمانی در پیوند با تحولات سیاسی جامعه ایران عصر قاجار. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور استان ایلام. مرکز پیام نور ایلام.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). حیات یحیی. تهران: عطار.
- رائین. اسماعیل (بی تا). انجمن‌های سری در انقلاب مشروطه. تهران: جاویدان.
- رشدیه، شمس‌الدین (۱۳۶۲). سوانح عمر. تهران: نشر تاریخ ایران.
- فوران، جان (۱۳۸۶). مقاومت شکننده. ترجمه احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- کسروی، احمد (۱۳۸۴). تاریخ مشروطه ایران. چاپ نهم. تهران: امیرکبیر.
- مستشارالدوله، میرزا یوسف خان (۱۳۸۶). یک کلمه. به اهتمام علیرضا دولت‌شاهی. تهران: بال.
- ملک‌زاده، مهدی (۱۳۸۳). تاریخ انقلاب مشروطیت ایران. چاپ چهارم. تهران: علمی.
- ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد بن علی (۱۳۸۴). تاریخ بیداری ایرانیان. جلد اول و دوم. تهران: امیرکبیر.
- نائینی، محمدحسین (۱۳۷۷). تنبیه الأمة و تنزیه الملة. تهران: فردوسی.
- نجمی، شمس‌الدین (بی تا). گاه‌شمار تاریخ کرمان. جلد اول. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- نعیمی، سهیلا (۱۳۹۸). تاریخ بیداری ایرانیان و اهمیت آن در سیر تاریخ نگاری ایران. نشریه رشد آموزش تاریخ. شماره ۷۳. ص ۷۰-۷۸.
- نوایی، عبدالحسین (۱۳۷۸). قرائت تاریخی به زبان فارسی. تهران: سمت.
- وفایی مهر، غلامرضا؛ شرفی، محبوبه (۱۴۰۲). تاریخ اجتماعی در تاریخ‌نگاری عصر قاجار؛ مطالعه موردی: تاریخ‌نگاری ناظم‌الاسلام کرمانی. فصلنامه تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران. سال دوازدهم، شماره ۱. ص ۳۱۵ تا ۳۳۰.

References

- Bastani Parizi, Mohammad Ebrahim. (1971). A letter from Paris. *Sokhan*, (240). [in Persian]
- Bayati, Hadi; Rajabi, Ali Asghar (2013) Analysis of the book "The History of the Awakening of Iranians". *Parseh Magazine*. Issue 21. pp. 47 to 68.
- Browne, Edward Granville. (2001). *The Persian revolution of 1905–1909* (Cyrus Saadoudian, Trans.). Tehran: Kavir. [in Persian]
- Churchill, George Percy. (1990). *Biographical dictionary of the Qajar period* (Gholamhossein Mirza Saleh, Trans.). Tehran: Nashr-e Zarrin. [in Persian]
- Dawlatabadi, Yahya. (1992). *Hayat-e Yahya (The life of Yahya)*. Tehran: Attar. [in Persian]
- Ha'iri, Abdul-Hadi. (1982). *Shi'ism and constitutionalism in Iran and the role of Iranians residing in Iraq*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Kasravi, Ahmad. (2001). *History of the Iranian Constitutional Revolution* (9th ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Malekzadeh, Mehdi. (2004). *History of the Iranian Constitutional Revolution* (4th ed.). Tehran: Entesharat-e Elmi. [in Persian]
- Malkom Khan, Mirza. (1976). *Qanun newspaper* (Homa Nateq, Ed.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Mustashar al-Dawla, Mirza Yusuf Khan. (2007). *Yek kalameh* (Dowlat Alireza Shahi, Ed.). Tehran: Entesharat-e Bal. [in Persian]
- Nā'ini, Mohammad Hossein. (1948). *Tanbih al-ummah wa tanzih al-millah*. Tehran. [in Persian]
- Najmi, Shams al-Din. (n.d.). *Chronological history of Kerman* (Vol. 1). Kerman: Markaz-e Kermanshahi. [in Persian]
- Nawā'i, Abdulhossein. (1999). *A historical reading in the Persian language*. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Nāzem al-Eslām Kermāni, Mohammad ibn Ali. (2005). *Tarikh-e bidari-ye Iraniyan* (Vol. 1). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Ra'in, Esma'il. (n.d.). *Secret societies in the Constitutional Revolution*. Tehran: Javidan. [in Persian]
- Rashdiyya, Shams al-Din. (1983). *Sawanih-e 'omr (Memoirs of a lifetime)*. Tehran: Nashr-e Tarikh-e Iran. [in Persian]
- Sepahr, Abd al-Hossein. (2007). *Mer'at al-vaqaye'-ye Mozaffari* (Vol. 2). Tehran: Miras-e Maktoob Research Center. [in Persian]
- Thiqat al-Islam Tabrizi, Ali ibn Musa. (1976). *Collected writings of Thiqat al-Islam, the martyr of Tabriz*. Tehran: Anjoman-e Asar-e Melli. [in Persian]